

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.- Jun. 2022, PP

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2022ء، مسلسل شمارہ 13

☆ رضوان علی رضوان، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

A SPECIFIC IMAGE OF HISTORICAL SCIENCE**تاریخی سائنس داک سروپ****Abstract**

Folklores of any language indicate the culture, customs, ethical values, standers of evil and virtue, social behaviour, economic status and religious affiliations of society. In this context it can say that folklores are present or of a society as a whole, because folklores are creation of whole society. Folklores are not just tools of entertainment but they developers of public openion through their story, characters, dialogues and moral ethics. Our ancestors by retelling folklores to children not only provide entertainment as well as polish their ethical behaviour. In this article explored Punjabi folklore's explored in prose genre 'LOK BAAT' its types, topics and history.

Keywords: Folklores, Culture, Coustoms,
Ethical values, Ancestors,

ریسرچ سکالر، پی ایچ ڈی پنجابی

☆

ڈائریکٹر انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆

لوک ادب زبان داموڈھی ادب منیا جاندا اے۔ اس راہیں اس زبان دے بولن والیاں دی ویسی، مذہبی، نفسیاتی، اخلاقی تے معاشی حیاتی بارے بھرویں جانکاری ملدی اے۔ لوک ادب نوں بُنیادی طور تے دو حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے، لوک شاعری تے لوک نثر۔ وار، بولی، ڈھولا، ماہیا، ٹپہ، جگنی، چھلا، سٹھنی، گھوڑی وغیرہ لوک شاعری دیاں صنفیں نیں۔ جدکہ لوک باتاں، بُجھارتاں، محاورے تے اکھان پنجابی لوک ادب دیاں نثری صنفیں نیں۔ پنجابی لوک ادب وچ نثری صنفیں اُتے شعری صنفیں دی نسبت بہت گھٹ کھوج کاری دسدی اے۔ ایس کارن لوکائی دی پنجابی لوک ادب دیاں نثری صنفیں نال بوہتی جان پچھان نہ بن سکی۔

لوک کہانی بیانیے دامدھلا روپ اے۔ جو لوکائی دی رتھل تے گل بات راہیں اوہناں دی اوس سوچ دا اظہار اے جیہڑی اوہناں دی روزدی ہڈورتی توں بندی اے۔ ونجار سنگھ بیدی کتاب ”باتاں مڈھ قدیم دیاں“ وچ ویروے نال چائن پاؤندے نیں:

”لوک من باتاں وچ اپنے پورے کچھ پاسار وچ پرکاشن ہوندا ہے۔ جدوں باتاں وچ جڑھ اتے امورت وستواں پران دھاری اتے سمورت روپ وچ وچردیاں ہن۔ پشو، پنچھی منکھاں وانگ بولدے سوچدے اتے وواہر کردے ہن۔ سُننا جیون دے یتارتھ دا ہی پاسار ہوندا ہے اتے سُننے وچ ویکھے پرانی لئی وی پریم بھاؤ دے ہو جاندا ہے ہن جدوں موت اتے جیون وچ کوئی نکھیر نہیں رہندا (موہیتا اک برابر۔ اکھان) موہیا ہو یا پرانی مڑسُر جیت ہو جاندا ہے۔ سسے ستھان دا کوئی وگیا نک بودھ نہیں رہندا۔“ (1)

پنجابی زبان وچ ”لوک بات“ پیچیدہ اصطلاح اے۔ پیچیدگی دا کارن پنجابی بولی دے کئی لہجے نیں۔ کدرے ایہنوں ”لوک کہانی“ کہیا جاندا اے تے کدرے اس صنف لئی ”لوک بات“ داشبدرتیا گیا۔ دوویں شبدا انگریزی لفظ ”Folklore“ دے مترادف نیں۔ انسائیکلو پیڈیا آف بریٹینیکا وچ نوک لوردی تعریف اے:

“Folklore, in modern usage, an academic

discipline the subject matter of which (also called folklore) comprises the sum total of traditionally derived and orally or imitatively transmitted literature, material culture, and custom of subcultures within predominantly literate and technologically advanced societies; comparable study among wholly or mainly nonliterate societies belongs to the disciplines of ethnology and anthropology. In popular usage, the term folklore is sometimes restricted to the oral literature tradition."(2)

Oral tradition یعنی زبانی روایت راہیں کہانی یاں بات دے دے معنی پلاک ڈکشنری موجب:
 ”اوہ کہانی جیہڑی لوکاں وچ عام ہووے پر اوہدے لکھاری دا کسے نوں پتا نہ
 ہووے۔“ (3)

قومی انگریزی اُردو لغت وچ ”لوک کہانی“ بارے درج اے:
 ”Folklore: داستانیں جو لوگوں تک زبانی اور نسل در نسل منتقل ہوتی چلی
 آئیں۔“ (4)

ایہہ کسے اک دی گھڑت نہیں سگوں نسل در نسل ٹردی ہر دور وچ اپڑدی اے جیہڑی ویلے موجب ودھدی
 گھٹدی رہندی تے کہانی دا کھیس وٹ لیندی اے ایہہ کہانیاں اسی لیے ایک ہی کہانی کے مختلف روپ ملتے ہیں۔ یہ
 کہانیاں کسی ایک ذہن یا ایک آدمی کی تخلیق نہیں ہوتیں بلکہ ان کی تشکیل و ترتیب اور تصنیف و تالیف میں مختلف ادوار اور
 کئی ایک زمانوں کے لوگوں کے ذہنوں نے اجتماعی طور پر حصہ لیا ہے۔ ایہناں تعریفاں نوں موہرے رکھدیاں آکھیا جا

سکد اے کہ لوک توں مُراد اوہ کہانی اے جیہڑی کسے اک بندے دی تخلیق نہیں سگوں وسیب دی سانجھی گھڑت ہوندی اے پیڑھیو پیڑھی چلدی اے لوک کہانی پورے وسیب دی سانجھی تخلیق اے۔ اک کہانی اُنّتی تے ٹور دیاں کئی پڑاواں وچوں لنگھ کے اپنی ہوند پکا کردی اے۔ ایہناں پڑاواں نوں سنتو کھ سنگھ دھیر نے سوکھے لفظاں وچ انج سمجھایا اے:

”کوئی وی لوک کہانی جس کسے نے سبھ توں پہلے کہی ہووے گی۔، اوہ بالکل اوس روپ وچ یاں اونسے وستھارناں نہیں ہونی جس روپ تے جتنے وستھارناں اوہ اُج ساڈے کول ہے۔“ (5)

لوک باتاں دنیا دی ہر تہذیب وچ ملدیاں نیں، ایہناں اُتے پوری دنیا اتے ڈھیر کم کیتا گیا۔ لوک باتاں اُتے سبھ نالوں پہلے لکھی جاوَن والی جیہڑی کتاب سامنے آوندی اے اوہ فرانسیسی مصنف Charles Perrault دی کتاب Mother Goose's tales اے جیہڑی اوہناں 1697 وچ لکھتی روپ وچ لیاؤندی۔

انہویں صدی دے شروع وچ Jacob Grimm تے Wilhelm Grimm جرمنی دے دو بھراواں دی کتاب Household Tales دے سرناویں پیٹھ ڈیٹھ سو دے نیڑے کہانیاں دی کتاب 1812 توں 1815 دے وچکار چھپی۔ نویں آون والیاں ایڈیشناں وچ کہانیاں دی گنتی ودھ کے دوسو یا راں ہو گئی۔ کتاب دا انگریزی ترجمہ 1884 وچ Grimms Fairy Tales دے سرناویں پیٹھ چھاپے چڑھیا جیہڑی پوری دنیا وچ سلاہنا ملی۔ Grimm Brothers دے کم توں متاثر ہو کے دنیا دی ہر تہذیب وچ لوک باتاں تے کم کیتا جاوَن لگا پنجابی لوک باتاں تے کم بڑی دیرناں شروع ہويا۔ جس بارے رچرڈ ٹمپل لکھدے نیں کہ

”روس، پولینڈ، کروشیا، سرویا، موریو، روتھینیا اور دوسرے ملکوں کی لوک کہانیوں پر بھی بہت کچھ کام ہو چکا ہے مگر یہاں ہندوستان میں جہاں حکمران قوم اپنی برتر قابلیت پر نازاں ہے یہاں کے افسر طبقے کے اعلیٰ تعلیمی معیار اور حکومت کے اعلیٰ مقاصد کے باوجود ابھی تک اس میدان میں کام کا آغاز تک نہیں کر سکے۔“ (6)

پنجابی لوک باتاں تے کھونچ پاروں پتہ لگا کہ پنجابی لوک باتاں دی ریت کئی پیڑھی اے۔ اس دا کارن

پنجاب دی مٹی دا ذرخیز ہونا تے دو جا اس جوہ اڈواڈ تہذیبیاں تے مذہباں دے لوکاں دا وارد ہونا۔ لوک باتاں پنجاب دے کسے اک علاقے وچ نہیں سگوں ہر پنجابی گھر دے من پرچا وے دا سامان نیں۔ لوک کہانی پنجاب وچ ہر تھاں عام اے۔ ہر پنڈتے جھونپڑی بالاں رتے زانیاں دے ہر اجتماع وچ موجود اے۔ کسے وی لوک کہانی دے مڈھلے انگ لازمی نہیں۔ سگوں کئی وار ایہناں انگاں وچوں کجھ ہوندے تے کجھ نہیں وی ہوندے جیویں۔ (i) کردار (ii) پلاٹ (iii) تجسس (iv) مکالمہ (v) زبان (vi) مافوق الفطرت عناصر (vii) انجام۔

لوک کہانی دیاں کرداراں نوں کہانی وچ مرکزی اہمیت حاصل اے۔ ایہناں پاتراں راہیں ہی کہانی کار کہانی نوں دو جیاں تیک اپڑاند اے۔ لوک کہانیاں دیاں پاتراں بارے گل کردیاں رچرڈ ٹیمپل لکھدا اے کہ:

”ان کہانیوں میں بہادر شخصیتیں اور ان کے ساتھی راکشس یا دیو، ناگ، مقدس شخصیتیں، فقیر، جوگی، کُنیاں یا چالاک عورتیں اسی طرح پائی جاتی ہیں جیسے یہ ہندوستان میں ہر جگہ اور ہر قسم کی لوک کہانیوں میں ملتے ہیں۔“ (7)

لوک کہانیاں دے پاتر زے انسان ای ہی نہیں ہوندے۔ جن، پریاں، کپھو، پشو، رُکھ تے گھریلو ورتوں دیاں شیواں وی ہوسکدیاں نیں۔ اس بارے لچنڈ ز آف پنجاب دے دیباچے وچ درج اے کہ:

”اسی طرح جانوروں میں سنہری ہرن، عقاب، طوطا، سانپ، مچھلی، مگر مچھ، اونٹ، پروں والا یا بغیر پروں کے گھوڑا غرض یہ کہ ہر جانور استعمال کر لیا جاتا ہے۔“ (8)

غیر انسانی تے بے جان پاتر ظاہری طور تے اوپرے جا پدے نیں۔ گوہ کیتیاں سہی ہوندا اے کہانی دی معنوی ڈونگھیاں نوں موکلا کردے نیں۔ ایہ پاتر کہانی وچ علامت یاں تمثیل دے طور ورتے جاندے نیں۔ ایہناں پاتراں دا اک ہو رگن تاریخ دے سچے کردار وی نظریں آوندے نیں کجھ خیالی کردار دسدے نیں۔ ایس گل توں پتہ لگدا اے کہ پنجاب دی لوک تاریخ ایہناں پاتراں نے رمزوں دے روپ وچ سانجھی اے۔ لوک کہانی دا جدید افسانے تے ناول وانگ پلاٹ اے۔ ایسے پاروں ہر وسیب دی لوک کہانی نوں اوہدی زبان دی جدید نثر داندھنیا

جاندا اے۔ پروفیسر ڈاکٹر معین نظامی صاحب اپنی کتاب ”سفید پرندہ“ وچ لکھدے نیں کہ:
 ”لوک کہانیوں کے سرچشمے سے عالمی اساطیر مذاہب و روحانیت اور شعرو
 ادب بھی جی بھر کے سیراب ہوئے، لوک کہانیاں خوب پھولیں پھیلیں اور
 وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ ان میں طرح طرح کی مہارتیں بہ روئے کار
 لائیں گئیں۔ افسانہ، ناول، ڈرامہ، داستانوی مثنویاں اور دورِ جدید کی
 کارٹون فلمیں اور ویڈیو گیمز انہی کی ترقی یافتہ صورتیں ہیں۔“ (9)

کہانی دا اصل روپ تے سروپ پلاٹ اُتے ادھارت ہوندا اے۔ بھانویں لوک کہانی ہووے بھانویں جدید
 جس (پلاٹ) دے پہلے حصے وچ کہانی دے کرداراں دی پچھان کروائی جاندی اے، اوہنوں تمہید آکھیا جاسکدا
 اے۔ دوجے حصے وچ ہیرویاں ہیروئن نوں مشکلاں وچ پایا جاندا اے۔ ترتیبے حصے وچ ہیرویاں ہیروئن ایہناں
 مشکلاں دا اُپاء کردے نیں تے ہولی ہولی کہانی اپنے انت ول ودھدی اے۔ دوجیاں دی دلچسپی لئی لوک کہانی وچ
 تجسس وی پایا جاندا اے۔ ایہدے لئی ہیرو یا ہیروئن داسا مناون سونیاں اوکڑاں نال ہوندا اے۔ تجسس پاروں کہانی
 سُنن والیاں نوں کدی اُکتاہٹ داشکار نہیں ہون دیندی۔ لوک کہانی ہمیشہ عجیب دلچسپ تے پرکشش ہوندی اے۔
 لوک بات سُنن، پڑھن تے سناون سمجھناں داسواد وکھرا اے بیان بات دے ست نوں ودھاندا وی اے
 کئی وار گھٹا وی دیندا ہے۔ ایہدے سناون ہار ماہر ہوندے نیں سندھ وچ ایہناں نوں سگھڑ بُلایا جاندا اے تے پنجاب
 وچ ایہ روایت ڈوماں راہیں پرچلت رہی۔ میلیاں وچ ایہ گلاں یاں کہانیاں اپنے انداز وچ سناؤندے تے گھر دے
 وڈے اپنیاں پٹھکاں تے سنگتاں وچ تے ماواں، نانیاں تے دادیاں اپنے بالوں نوں، ہر سنگت دی رَوں وکھری
 ہون کر کے لوک بات دے بیان ڈھنگ وچ وکھرپ ہوندا اے پر آکھیا اوس نوں کلام یاں مکالمہ ہی جاندا اے۔
 کردار اک دوجے نال مکالمہ کردے نیں۔ خیر تے شردی وڈ ایہناں مکالمیاں راہیں ہوندی اے۔ سُنن والا تے
 سناون والا دوویں مکالمے وسیب دی سانجھی سوچ دے مظہر ہوندے نیں۔ مکالمیاں راہیں کہانی اپنے سُننہاراں دی
 سوچ نوں بلوندی اے۔ مکالمے اک پاسے کہانی دے پلاٹ نال گجے ہوندے نیں تے دوجے پاسے سُننہاراں
 دے جیون نال جڑے ہوندے نیں۔ سُننہاراں ایہناں مکالمیاں نال اپنے جیون دیاں راہواں متھدے نیں۔ کئی لوک

کہانی دے منفی یا مثبت پاتراں دی شخصیت دی تھاں اوہناں دے مکالمیاں توں اثر قبولدے نیں۔ کیوں جے لوک کہانیاں دی جُوت لوکائی نال اے۔ ایہناں دی زبان علمی یا ادبی ہون دی تھاں، لوکائی دی ریتل زبان ہوندی اے۔ علاقائی اُچارن تے لہجے دی رلت گوڑھی ہوندی اے۔ پنجاب وچ اکو کہانی جدوں اڈواڈ علاقیاں وچ سُنائی جاندی اے تے اوس سے سُناون ہارا اپنے وسیب موجب لفظی ورتد اے کیوں جے پنجاب دا جغرافیہ وڈا تے کھلا ڈُلھا رہیا۔ وڈپ کھل ڈُلھ ایہدے وسنیکاں دے سبھاء نوں وی پیش کردی اے۔ کہانی دے پاترا جیہی زبان بولدے نیں، جیہڑی لوکائی سمجھدی اے۔ لوک کہانیاں وچ مافوق الفطرت کردار ہوندے نیں۔ جیویں موئے جی دامڑ جینا، اک پل وچ اک جوہ توں دو جی جوہ وچ اپڑنا، جن، پریاں، فرشتے، جناں تے جنیاں ولوں ہوون والے کرشمے۔ خیر تے شر دی لڑائی دیاں رمزاں نیں۔ اس بارے آر سی ٹمپل نے لکھیا:

”وہ بُری طرح کے فوق الفطرت کام بھی سرانجام دے سکتی ہیں اور دوسروں کی ہیئت تبدیل کرنے کی غیر محدود طاقت بھی رکھتی ہیں۔ وہ زمین پر سے ہر ایک چیز ڈھونڈ سکتی ہیں۔ آسمان میں سوراخ کر سکتی ہیں اور اسے بند بھی کر سکتی ہیں۔ مُردوں کو زندہ کر سکتی ہیں آگ پر پانی پھینک سکتی ہیں، پتھروں کو موم بنا سکتی ہیں وغیرہ۔“ (10)

خیر تے شر اتے مثبت تے منفی سوچاں کرداراں راہیں وچردیاں نیں ایہناں راہیں آپس وچ آمناسامنا ہوندا اے۔ اخیر جت ہمیشہ خیر دی ہوندی اے۔ لوک بات دے اخیر تے منفی کرداراں نوں موت دی سزا دتی جاندی اے پر ایہ سزا منطقی تے عقلی بنیاداں تے ہوندی اے۔ منطقی ربط نوں ہر کہانی وچ وکھو وکھرے طریقیاں نال پیش کیتا جاند اے۔ کہانی دے اخیر تے خیر دی جت ہوندی اے، ایہ جت ثرنوں دردناک طریقیاں نال موت تے مکمل ہوندی اے۔ ہیر وداؤلن نوں جیوندیاں آگ وچ سٹ دینا، ٹوٹے ٹوٹے کر کے دریا وچ روڈھ دینا جیوندے جی اُتے بھکھے گتے چھڈ دینا وغیرہ۔

زیادہ تر لوک باتاں وچ خیر تے شر وچ فرق کرن دی سوجھ تے منکھی سوچ اُساری جاندی اے کہانیاں دیاں قسماں منکھی جیون، سیاست، مذہب، تاریخ، ثقافت، نفسیات تے سماج نال سمبندھت نیں ایہناں نوں موضوعاں تے

نوعیت دے لحاظ نال کئی قسمیں وچ ونڈیا جاندا اے۔ جیویں اصلاحی کہانیاں، نیم تاریخی کہانیاں، مذہبی لوک کہانیاں، مزاحیہ لوک کہانیاں، دیومالائی لوک کہانیاں وغیرہ:

”ایسے کر کے بالاں نوں گھراں یاں سنگتاں وچ سُنائیاں جاون والیاں
بوہتیاں کہانیاں کچھواں تے پشواں والیاں اخلاقی تربیت یاں اگوائی دے
سرناویاں نوں درساندیاں ہوندیاں نیں جیویں ”پرایا کچھڑ“ (11)

تاریخی تے نیم تاریخی کہانیاں وی نیں جیہڑیاں سنگتاں وچ سُنائیاں جاندیاں جیہناں دی بُنیاد تاریخی واقعاں یاں شخصیتاں نیں۔ کہانیاں وچ ایسے واقعے بیان کیتے جاندے نیں جیہناں دی صحت بارے کچھ نہیں آکھیا جاسکدا اے اوہناں دے ہون دا امکان ہوند اے۔ ایہ باقاعدہ تاریخ تے نہیں ہوندی پرایہناں دی تاریخی حیثیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ تاریخی باتاں لوک تاریخ دا وہ باب نیں جس نوں احساس دی تاریخ آکھیا جاسکدا اے۔ تاریخی پاتراں بارے پنجابی لوک ادب وچ کئی کہانیاں نیں جیویں راجا رسالو، راجا پورس، راجا بھوج تے بادشاہ اکبر نال جُویاں کہانیاں۔ راجا رسالو نال جُوی اک لوک کہانی رچرڈ ٹمپل نے اپنی کتاب لچنڈز آف دی پنجاب وچ ”راجا رسالو کے کارنامے“ دے سرناویں پیٹھ لکھی اے۔

تاریخی لوک کہانیاں وچ رزمیہ عنصر اُگھڑواں اے۔ ایہناں وچ بادشاہاں دیاں آپسی لڑائیاں۔ جتن تے ہارن دے واقعاں، درباری سازشاں، وزیراں دیاں غداریاں، شہزادیاں دے آپسی مقابلے تے ہور سیاست دے کئی انگ پیش کیتے جاندے۔ لوک کہانیاں دا اہم مقصد سُنہاراں وچ اوکڑاں دا مقابلہ کرن دا حوصلہ پیدا کرنا۔ اڈواڈ مذہبیاں مذہبی شخصیتاں نال جُویاں لوک کہانیاں نوں مذہبی لوک کہانیاں آکھیا جاسکدا اے۔ خطے دے مذہبیاں نال جُویاں کئی لوک کہانیاں لوکائی وچ عام نیں۔ کہانیاں وچ عقیدت دارنگ گوڑھا اے۔ لوک کہانیاں دا مقصد مذہب دیاں منن والیاں نوں مذہب تے پکیائی لئی پریرناسی۔ مذہبی آگواں دے کرشمے، کرامتاں تے معجزیاں نوں عقیدت دے رنگ وچ ودھا چڑھا کے پیش کیتا جاندا۔

لوک کہانیاں نوں صرف خیالی تے فرضی قصے کہانیاں آکھ کے نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا۔ موضوع تے نوعیت پاروں کدھرے تے ایہناں لوک باتاں وچ عام لوکائی دا جیوندا گدا جیون ملدا اے۔ کدھرے ایہ Fantasy دا

روپ دھار لیندیاں نیں۔ جتھے لوک کہانیاں وچ جن، جنیاں تے پریاں غیر عقلی تے غیر شعوری کم کردے ملدے نیں اوتھے ایہناں لوک باتاں وچ جٹ پیلیاں وچ ہل واہندے، جٹیاں اوہناں مگر روٹیاں لے جان دیاں، بادشاہ اپنے محلاں وچ انصاف تے ظلم کردے، صوفی تے درویش دین دی تبلیغ کرن دے نال نال لوکاں دیاں آساں، مُراداں پوریاں کردے، رزق دی بھال وچ گھرو لے پینڈے کچھدے، مٹریاں ماواں ظلم کردیاں، ٹھگ ٹھگیاں مار دے چور چوریاں کردے، شہزادے حکومت تے طاقت لئی جنگاں لڑدے ماواں اولاد لئی قربانیاں دیندیاں، پکھو پشو انساناں نال وفاداریاں نبھاندے ملدے نیں۔ ایہناں سچائیاں تے حقیقتاں نوں ویکھدیاں لوک ادب نوں (Folk Science) دی کھیترو وچ رلایا جاسکدا اے۔ سر جارج لارنس گوم (1853-1916ء) نے ایس نوں اپنی لکھت (Folklore as an historical science) وچ تاریخی سائنس قرار دتا اے۔

حوالے

- 1 سہندرسنگھ ونجار، باتاں مڈھ قدیم دیاں، دہلی: نیشنل بک شاپ، 2010ء، ص 20
- 2 صغریٰ صدف، ڈاکٹر، پلاک ڈکشنری، لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 2018ء، ص 5442
- 3 نیو انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا، ولیم 19، ایڈیشن 15، لندن: ص 303
- 4 جمیل جالبی، ڈاکٹر، قومی انگریزی اردو لغت، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1992ء، ص 771
- 5 رچرڈ ٹمپل، (مترجم) میاں عبدالرشید، لچنڈ ز آف پنجاب، لاہور: مجلس ترقی ادب، 1990ء، ص 32
- 6 اوہی
- 7 اوہی، ص 14
- 8 اوہی
- 9 معین نظامی، پروفیسر، ڈاکٹر، سفید پرندہ ایرانی لوک کہانیاں، لاہور: ادارہ فروغ اردو، 2018ء، ص 8
- 10 رچرڈ ٹمپل، (مترجم) میاں عبدالرشید، لچنڈ ز آف پنجاب، ص 18
- 11 ریاض احمد شاد، باتاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1980ء، ص